

TOMASZ PIĘDZIOCH

Instytut Historyczny, Uniwersytet Wrocławski

Od *Bauhilfe* do *Deutsches Wohnungshilfswerk*. Początki systemowej reakcji III Rzeszy na skutki alianckich nalotów w polityce mieszkaniowej (1942–1943)¹

ABSTRACT

This article examines *Bauhilfe*, the Third Reich's first systematic housing response to the effects of Allied bombing. Launched in 1942 by the German Labour Front (*Deutsche Arbeitsfront*, DAF) under Robert Ley, the programme provided temporary accommodation for bombing victims, evacuated civilians, and armaments workers. Using both German and British sources, this study analyses patterns of housing destruction, emergency planning, and administrative challenges. It presents *Bauhilfe* as a precursor to the *Deutsches Wohnungshilfswerk* programme introduced in 1943.

Alianckie naloty bombowe na III Rzeszę w trakcie drugiej wojny światowej stanowią zagadnienie wieloaspektowe. Dotychczas badacze koncentrowali się głównie na jego wymiarze militarnym. Zaowocowało to licznymi – zarówno polskimi, jak i zagranicznymi – opracowaniami i artykułami². Wśród monografii poświęconych wojnie powietrznej

¹ Niniejszy artykuł powstał dzięki finansowaniu w ramach program grantowego Uniwersytetu Wrocławskiego „Młody Badacz”.

² Czesław Krzemiński, *Wojna powietrzna w Europie 1939–1945* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1989); Olaf Groehler, *Bombenkrieg gegen Deutschland* (Berlin: Akademie Verlag, 1991); Richard Overly, *Wojna powietrzna 1939–1945*, tłum. Sławomir Białostocki (Warszawa: Bellona, 2007); Jörg Friedrich, *Pożoga: bombardowania Niemiec w latach 1940–1945*, tłum. Paulina Dziel, Damian Kocur i Jan Liniwiecki (Warszawa: MDI

należy szczególnie wyróżnić publikacje dwóch niemieckich historyków – Dietmara Süßa oraz Olafa Groehlera, które w szerokim wachlarzu poruszanych tematów zwracają również uwagę na kwestię wpływu alianckich nalotów na mieszkalnictwo. W przypadku pierwszego z wymienionych autorów dodatkową zaletą pracy są szerokie odniesienia porównawcze do działań podejmowanych w tej samej materii przez władze Wielkiej Brytanii. Obie pozycje dostarczyły cennego kontekstu dla problemu analizowanego w tym artykule.

W ostatnich latach coraz częściej zwracano uwagę także na inne aspekty omawianego zjawiska, takie jak pamięć społeczna³ czy doświadczenie psychologiczne⁴. Nadal jednak brakuje szerszych opracowań poświęconych próbom przeciwdziałania skutkom nalotów podejmowanym przez władze III Rzeszy, zwłaszcza w ich wymiarze społecznym. Kwestia budowy osiedli domów tymczasowych dla ofiar bombardowań była dotąd poruszana jedynie marginalnie – najczęściej w formie kilkudzaniowych dygresji⁵. Celem tego artykułu jest ocena skuteczności działań władz III Rzeszy mających na celu przeciwdziałanie skutkom alianckich nalotów strategicznych oraz określenie

BOOKS, 2011); Dietmar Süß, *Death from the Skies. How the British and Germans Survived Bombing in World War II* (Oxford: Oxford University Press, 2014); Charles Webster i Noble Franland, *Strategiczna ofensywa powietrzna przeciwko Niemcom*, t. 1, *Przygotowania*, tłum. Łukasz Jaśkiewicz (Oświęcim: Napoleon V, 2015); Richard Overy, *Bombowce nad Europą 1939–1945*, tłum. Jaśkiewicz (Oświęcim: Napoleon V, 2017); Robin Neillands, *The Bomber War Arthur Harris and the Allied Bomber Offensive 1939–1945* (London: Lume Books, 2018).

³ Marek Andrzejewski, „Alianckie bombardowania Trzeciej Rzeszy w niemieckich i polskich podręcznikach szkolnych”, *Studia Germanica Gedanensia* 14 (2006): 261–275; Jakub Gortat, *Niemiecka polityka pamięci wobec ofiar wojny powietrznej* (Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015); Przemysław Łukasik, „Między pamięcią a historią dialogiczną. Wojna powietrzna we współczesnym dyskursie niemiecko-angielskim”, *Sensus Historiae* 41, nr 4 (2020): 119–137, <https://doi.org/10.14746/sh.2020.41.4.007>.

⁴ Ulrich Lamparter, Silke Wiegand-Grefe i Dorothee Wierling, red., *Zeitzeugen des Hamburger Feuersturms 1943 und ihre Familien Forschungsprojekt zur Weitergabe von Kriegserfahrungen*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013).

⁵ Pewnym zainteresowaniem badaczy cieszył się drugi program budowy domów tymczasowych realizowanego w ramach „Niemieckiej Akcji Pomocy Mieszkaniowej” (niem. *Deutsches Wohnungshilfswerk*). Efektem tego była np. regionalna monografia dotyczącego tego zagadnienia we Frankonii – Markus Rodenberg, *Gelebte Räume Behelfsheime für Ausgebombte in Franken* (Bad Windsheim: Verlag für Regionalgeschichte, 2020). Również i autor niniejszego artykułu, w ramach rozprawy doktorskiej, przygotowuje opracowanie tej kwestii w ujęciu wschodnich prowincji III Rzeszy. Jednak pierwszy program budowy domów tymczasowych realizowany przez „Pomoc budowlaną Niemieckiego Frontu Pracy” (niem. *Bauhilfe der Deutschen Arbeitsfront*) nie doczekał się krytycznego opracowania.

znaczenia owych starań w kontekście późniejszego programu pomocowego *Deutsches Wohnungshilfswerk*.

Źródła wykorzystane w artykule pochodzą ze zbiorów *Bundesarchiv Abteilung Berlin Lichteferfelde* i obejmują dokumentację urzędową najwyższych szczebli władzy. Szczególnie cenne są zawarte w nich dane statystyczne oraz raporty władz lokalnych dotyczące skali zniszczeń spowodowanych brytyjskimi nalotami. Materiały te umożliwiają rekonstrukcję mechanizmów zarządzania kryzysowego stosowanych przez nazistów. Uzupełnieniem są brytyjskie raporty operacyjne, zebrane w formie edycji źródłowej. Zestawienie danych niemieckich dotyczących skutków nalotów z brytyjskimi raportami na temat ich przebiegu pozwala na wieloaspektową analizę zarówno strategii bombardowań, jak i ich bezpośrednich konsekwencji dla infrastruktury miejskiej oraz ludności cywilnej.

Metodologia tego opracowania opiera się na podejściu ilościowym (ang. *Quantitative Approaches*), powszechnie stosowanym w badaniach anglosaskich. Zostało ono przyjęte ze względu na charakter analizowanego zjawiska – skutków alianckich nalotów na zabudowę mieszkaniową oraz działań podejmowanych w ramach *Bauhilfe* – które miały wymiar masowy, strukturalny i przestrzenny. Skalę problemu ilustrują liczby. Dziesiątki tysięcy zniszczonych budynków, setki tysięcy osób pozbawionych dachu nad głową, tysiące obiektów pomocowych ulokowanych w różnych częściach Rzeszy. W szczególności uwzględniono analizę danych statystycznych pochodzących z niemieckich dokumentów urzędowych – w tym planów budowlanych, raportów zniszczeń, wykazów produkcyjnych i przydziałów materiałów budowlanych – oraz ich zestawienie z wynikami alianckich bombardowań. Analiza objęła m.in. liczbę zatwierdzonych i zrealizowanych jednostek mieszkalnych, geograficzne rozmieszczenie osiedli domów tymczasowych, skalę strat w infrastrukturze mieszkaniowej oraz wielkość populacji pozbawionej zakwaterowania. Umożliwiło to zbadanie relacji między intensywnością nalotów, lokalizacją zakładów zbrojeniowych, a rozmieszczeniem budownictwa tymczasowego.

Jednocześnie zastosowane podejście ilościowe zostało uzupełnione klasycznymi metodami badawczymi stosowanymi w historiografii. W szczególności wykorzystano analizę krytyczną źródeł archiwalnych i literatury przedmiotu, która umożliwiła rekonstrukcję mechanizmów funkcjonowania programu *Bauhilfe* oraz jego miejsca w szerszej

polityce mieszkaniowej III Rzeszy. Na podstawie zgromadzonych materiałów przeprowadzono także syntezę oraz porównanie danych pochodzących z dokumentów niemieckiej administracji z raportami alianckimi, co pozwoliło na bardziej wieloaspektową interpretację analizowanego zjawiska. W toku analizy zastosowano również elementy analogii historycznej, umożliwiające uchwycenie szerszych prawidłowości dotyczących sposobu reagowania państwa nazistowskiego na skutki wojny powietrznej w sferze mieszkalnictwa. Artykuł uzupełnia aneks przedstawiający najbardziej niszczycielskie naloty *Royal Air Force* (dalej: RAF) na niemieckie miasta w 1942 r. – tj. w okresie bezpośrednio poprzedzającym oraz poprzez skalę zniszczeń wręcz wymuszającym, na władzach III Rzeszy realne przeciwdziałanie skutkom nalotów w zakresie mieszkalnictwa.

Początek zmasowanej ofensywy bombowej

Rok 1942 był przełomowy dla eskalacji alianckiej ofensywy bombowej przeciwko III Rzeszy. W lutym dowództwo *Royal Air Force Bomber Command* objął Arthur Harris,⁶ który stał się głównym architektem strategii zmasowanego bombardowania niemieckich miast. Po jego nominacji naloty znacznie się nasiliły. Było to zgodne z pochodzącym z marca 1942 r. memorandum Fredericka Lindemanna. Doradca premiera Wielkiej Brytanii Winstona Churchilla na podstawie badań dotychczasowych nikłych efektów brytyjskich nalotów⁷ podkreślił konieczność zmiany koncepcji na tzw. burzenie domów (ang. *dehousing*)⁸. W swych optymistycznych obliczeniach Brytyjczycy zakładali, że do pełnego zniszczenia bazy mieszkaniowej Niemiec wystarczyłaby flota 7 tys. bombowców strategicznych⁹. Liczby te okazały się szybko zupełnie nietrafione, co

⁶ Najczęściej przy jego nazwisku pojawia się przezwisko bombowiec (*Bomber*), jednak często padało też określenie rzeźnik (*Butcher*). Neillands, *The Bomber*, 104; Więcej na temat kontrowersji związanych z tą postacią ko zob. Sebastain Cox, „Sir Arthur Harris and some myths and controversies of the bomber offensive”, *Royal Air Force Historical Society Journal* 47, (2010): 6–33.

⁷ Niska skuteczność nalotów z pierwszy lat wojny, w połączeniu z olbrzymim wysiłkiem produkcyjnym włożonym przez Wielką Brytanię w produkcję bombowców doprowadziła do znacznej krytyki ze strony brytyjskich wojskowych. Overy, *Wojna powietrzna*, 202–204.

⁸ Mateusz Piątkowski, *Wojna powietrzna a międzynarodowe prawo humanitarne* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021), 62.

⁹ Włodzimierz Mikulicz, „Operacja «Millennium». Historia nalotu 1000 bombowców RAF Bomber Command na Kolonię 30/31 V 1942 r.”, *Dzieje Najnowsze* 35, z. 4 (2003): 17.

więcej nowa koncepcja strategiczna wywołała pytania etyczne¹⁰. Pod koniec lipca 1942 r. w wywiadzie radiowym Harris przedstawił jasną odpowiedź związaną z moralnymi wątpliwościami tego rodzaju strategii:

„Powiem szczerze, czy bombardujemy pojedyncze cele wojskowe czy całe miasta. Oczywiście wolimy uderzać w fabryki, stocznie i linie kolejowe. To najbardziej szkodzi maszynom wojennej Hitlera. Jednak ludzie, którzy pracują w tych zakładach, mieszkają w ich pobliżu. Dlatego uderzamy w wasze domy i w was. Żałujemy, że jest to konieczne”¹¹ (tłum. T.P.).

Niemniej istotne było to, że bombardowanie miało nie tylko zniszczyć przemysł i infrastrukturę wroga, ale również złamać jego morale¹². Przejawem nowej koncepcji strategicznej były pierwsze naloty o charakterze masowym – 28 marca na Lubekę oraz 31 maja na Kolonię, podczas *Operacji Millennium*, w której udział wzięło tysiąc bombowców¹³. Nie sposób nie wspomnieć o serii kilkudniowych nalotów na Rostock z końca kwietnia 1942 r. Ich efekt określono po raz pierwszy, ale nieostatni w czasie tej wojny, mianem „wielkiej katastrofy”¹⁴. Te bombardowania można uznać za zapowiedź zniszczeń, które Malwina Orepuk trafnie określiła terminem „miastobójstwo”¹⁵.

Gwałtowne zwiększenie skali zniszczeń niemieckiej infrastruktury mieszkaniowej, będące skutkiem intensyfikacji alianckich nalotów bombowych w 1942 r., zmusiło władze III Rzeszy do podjęcia nowych działań w celu ograniczenia kryzysu. Z notatki służbowej sekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, Wilhelma Stuckarta, sporządzonej w październiku 1942 r., wynika, że rozważano cztery możliwe sposoby przeciwdziałania pogarszającej się sytuacji mieszkaniowej:

¹⁰ Więcej na temat owych moralnych dylematów zob. Eric Ash, „Terror Targeting The Morale of the Story”, *Aerospace Power Journal* 13 (1999): 33–47.

¹¹ Arthur Harris, *Bomber Offensive* (Worcester: Billing & Sons Ltd, 1990), 117.

¹² Wpływ nalotów strategicznych na morale ludności niemieckiej uwzględniono w amerykańskich badaniach efektów nalotów. *The United States Strategic Bombing Survey. The Effects of Strategic Bombing on German Morale*, T. 2, *Morale Division* (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1946).

¹³ Mikulicz, „Operacja”, 15–37.

¹⁴ Overy, *Bombowce*, 505.

¹⁵ Malwina Orepuk, „«Miastobójstwo» — bombardowania jako zawłaszczony doświadczenie katastrofy, czyli kilka refleksji na temat narracji o zniszczonym Dreźnie”, w *Powodzie, plagi, życie i inne katastrofy*, red. Katarzyna Konarska (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012), 173–194.

– Samodzielne zakwaterowanie przez poszkodowanych. Wiele ofiar alianckich nalotów podejmowało próby samodzielnego znalezienia nowego lokum. Jednak największym problemem okazała się odmowa przyjmowania poszkodowanych przez część miast, zwłaszcza tych szczególnie dotkniętych bombardowaniami. Zdarzały się przypadki, w których lokalne władze nakazywały opuszczenie miasta osobom, które już się tam osiedliły¹⁶.

– Zakwaterowanie na podstawie Ustawy o świadczeniach na rzecz Rzeszy (niem. *Reichsleistungsgesetz*, dalej: RLG). Ustawa ta przewidywała możliwość przymusowego świadczenia usług na rzecz państwa, w tym również obowiązek udostępnienia lokalu mieszkalnego. Dotychczas tego rodzaju czynności odbywały się głównie na zasadzie dobrovolności. Wobec rosnącej skali problemu uznano jednak za konieczne rozważenie relokacji poszkodowanych na zasadach przymusowych, w oparciu o mechanizmy przewidziane przez RLG.

– Budowa domów tymczasowych. To rozwiązanie było faworyzowane i uznawane przez władze za najbardziej adekwatne. Pierwsze projekty tego typu Niemiecka Akademia Budownictwa Mieszkalnego (niem. *Deutsche Akademie für Wohnungswesen*) przygotowywała od 1941 r.¹⁷

– Wykorzystanie „zbędnej powierzchni mieszkaniowej” w Rzeszy. Dotychczas nadmiar lokali mieszkalnych udostępniano wyłącznie na zasadzie dobrowolności, ponieważ Adolf Hitler sprzeciwiał się ich przymusowej konfiskacie. Tego rodzaju powierzchnia była zazwyczaj przeznaczana dla rodzin wielodzietnych, inwalidów wojennych oraz wdów wojennych z co najmniej dwojgiem dzieci. Zgodnie z notatką Stutkarta planowano rozszerzyć tę kategorię także na ofiary nalotów (niem. *Bombengeschädigte*). Rozważano ponadto wprowadzenie obowiązku zgłaszania nadmiarowej powierzchni mieszkalnej oraz możliwości jej przymusowego zajęcia na potrzeby zakwaterowania poszkodowanych¹⁸. Analogicznie do działań podejmowanych po nalotach w Wielkiej Brytanii starano się również dokonywać pospiesznych napraw niszczonych domów, jednak ze względu na częstotliwość nalotów działania te były wysoce nieefektywne¹⁹.

¹⁶ Bundesarchiv Abteilung Berlin-Lichterfelde (dalej: BAB), Reichskanzlei II (dalej: RK), sygn. R 43-II/667, Unterbringung von bombengeschädigten obdachlosen, Berlin, 15 X 1942 r., 16–17.

¹⁷ Fred Kaspar, *Behelfsheime für Ausgebombte. Bewältigung des Alltäglichen im „Totalen Krieg” – Münsters Bürger ziehen aufs Land* (Petersburg: Michael Imhof Verlag, 2011), 115.

¹⁸ Ibid., 13–15.

¹⁹ Süß, *Death*, 114, 213.

Domy tymczasowe jako kluczowy element przeciwdziałania skutkom nalotów

Jednym z kluczowych rozwiązań w odpowiedzi na kryzys mieszkaniowy, jak sugerowano w cytowanej notatce Stuckarta, była budowa osiedli domów tymczasowych. Za realizację tego zadania formalnie odpowiadał Komisarz Rzeszy ds. budownictwa socjalnego (niem. *Der Reichskommissar für den sozialen Wohnungsbau* dalej: RWK), którym był Robert Ley²⁰. Siedemnastego września 1942 r. wydał on zarządzenie w sprawie zastosowania środków specjalnych mających na celu stworzenie doraźnych miejsc zakwaterowania dla osób poszkodowanych w wyniku bombardowań²¹. Po raz pierwszy reżim narodowosocjalistyczny podjął wyraźną próbę systemowego reagowania na skutki wojny powietrznej w sferze mieszkalnictwa, mobilizując do tego zarówno aparat partyjny, jak i lokalne organy samorządowe oraz zaplecze organizacyjne Niemieckiego Frontu Pracy (niem. *Deutschen Arbeitsfront*).

Zgodnie z zarządzeniem Leya, na obszarach szczególnie zagrożonych nalotami należało powołać specjalne sztaby okręgowe odpowiedzialne za organizację działań naprawczych i tworzenie zastępczych miejsc zakwaterowania. W ich skład wchodził lokalny *Gauleiter*, pełniący funkcję komisarza ds. mieszkalnictwa, a także przedstawiciele lokalnych urzędów ds. rolnictwa i pracy oraz reprezentant dowództwa okręgu lotniczego (niem. *Luftgaukommando*)²². Decyzję o przydzieleniu lokali zastępczych podejmował osobiście Robert Ley, kierując się przede wszystkim skalą zniszczeń w danym regionie oraz możliwościami produkcyjnymi. Istotnym ustaleniem było nadanie pierwszeństwa w zakwaterowaniu pracownikom zatrudnionym w przemyśle zbrojeniowym²³.

²⁰ Od 1942 r. Ley pełnił jednocześnie funkcję Komisarza ds. mieszkalnictwa Rzeszy (*Reichswohnungskommissar*. Arne Keilmann, *Vom Verrat der eigenen Idee – Planungen zum Wohnungsbau nach dem Kriege in der Deutschen Akademie für Wohnungswesen e.V.*, w: *NS-Architektur: Macht und Symbolpolitik*, red. Tilman Harlander i Wolfram Pyta (Berlin: Lit-Verlag, 2012), 144. Więcej na temat samego Ley'a zob. Ronald Smelser, *Robert Ley. Hitler's Labor Leader* (Oxford–Nowy Jork: Berg Publishers, 1988).

²¹ BAB, Deutsche Akademie für Wohnungswesen e.V., sygn. R 4002/161, Sondermaßnahmen zur Schaffung von Behelfsunterkünften für Bombengeschädigte, Berlin, 17 IX 1942 r., 181.

²² Ibid., 182; Pod koniec października 1942 r. Ley wydał rozporządzenie zgodnie, z którym do sztabów należało powoływać dodatkowo przedstawiciela Urzędu Propagandy Rzeszy (*Reichspropagandaamt*) oraz przedstawiciela dowództwa okręgu wojskowego.

²³ Ibid.

Produkcję domów tymczasowych nadzorowała „Pomoc budowlana Niemieckiego Frontu Pracy” (niem. *Bauhilfe der Deutschen Arbeitsfront*) – jedna z licznych komórek rozbudowanej struktury organizacyjnej zarządzanej przez Roberta Leya. Jednostka ta powstała pod koniec maja 1941 r.²⁴ Początkowo jej przeznaczenie nie było jasno określone, a zainteresowanie jej zadaniami przejawiali m.in. Fritz Todt – Minister Uzbrojenia i Amunicji Rzeszy (niem. *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*) w latach 1940–1942 – oraz jego następca, Albert Speer²⁵. Realizacja programu budowy domów tymczasowych, jak również jego organizacyjne przygotowania, ilustrują próbę instytucjonalnej koordynacji działań różnych organów partyjnych, państwowych i wojskowych w celu zapewnienia minimalnej stabilizacji mieszkaniowej na zapleczu frontu. Jednak w strukturze pełnej nakładających się kompetencji, stojącej czasem na granicy udzielnych księstw, jaką była bez wątpienia III Rzesza, stanowiło to poważne wyzwanie²⁶. Na podstawie zgromadzonych materiałów możliwe było przeprowadzenie syntetycznej rekonstrukcji mechanizmów funkcjonowania programu *Bauhilfe* oraz jego miejsca w strukturze administracyjnej III Rzeszy. Analiza dokumentacji urzędowej pozwala bowiem uchwycić zarówno formalne założenia organizacyjne programu, jak i praktyczne ograniczenia jego realizacji wynikające z rozproszenia kompetencji między różnymi instytucjami państwa nazistowskiego.

Zgodnie z zarządzeniem Leya, lokale dla ofiar nalotów miały przyjąć formę dwukondygnacyjnych domów szeregowych z dachem dwuspadowym. Przewidywano możliwość budowy piwnic, których układ uzależniony był od warunków lokalnych – planowano jednak, by mogły pełnić funkcję schronów przeciwlotniczych²⁷. W przypadkach, gdy wykonanie piwnicy było niemożliwe, mieszkańcom należało zapew-

²⁴ Rüdiger Hachtmann, „Die Deutsche Arbeitsfront, ihr Wirtschaftsimperium und die Ambivalenz der Modernisierung”, w *Interessen, Strukturen und Entscheidungsprozesse! Für eine politische Kontextualisierung des Nationalsozialismus*, red. Manfred Grieger, Christian Jansen i Irmtrud Wojak (Essen: Klartext, 2010), 117.

²⁵ BAB, RK, sygn. R 43-II/1190, „Bauhilfe” der DAF, Berlin, 23 X 1942 r., 6–11.

²⁶ Niemiecki Front Pracy, na przełomie 1941 i 1942 r., gdy znajdował się u szczytu swej potęgi, bez wątpienia skutecznie aspirował do roli „państwa w państwie”. Rüdiger Hachtmann, „Chaos und Ineffizienz in der Deutschen Arbeitsfront. Ein Evaluierungsbericht aus dem Jahr 1936”, *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte* 53, nr 1 (2005): 65–66.

²⁷ BAB, RK, sygn. R 4002/161, Technische Richtlinien des Reichskommissars für den sozialen Wohnungsbau für die schaffung und errichtung von behelfsunterkünften für bombengeschädigte, Berlin, 17 IX 1942 r., 176.

nić przynajmniej minimalny poziom ochrony poprzez przygotowanie w pobliżu okopów. Osiedla domów tymczasowych powinny być odpowiednio zamaskowane. Jako lokalizacje preferowano obrzeża już istniejących osiedli, wyposażonych w podstawową infrastrukturę miejską. Ze względów bezpieczeństwa miały to być tereny podmiejskie, możliwie oddalone od potencjalnych celów alianckich bombardowań²⁸.

Początkowo domy tymczasowe, zgodnie z nazwą (niem. *Behelfsheim*) postrzegano jako krótkoterminowe rozwiązanie – lokale zastępcze na czas remontów zniszczonych budynków mieszkalnych²⁹. Szybko jednak stało się jasne, że wobec powtarzających się nalotów, masowe prace remontowe nie są wykonalne. W efekcie mieszkania prowizoryczne miały pełnić swoją funkcję aż do momentu zwycięskiego zakończenia wojny³⁰. Ponieważ jednak wojna zakończyła się klęską III Rzeszy, a zniszczenia niemieckich miast okazały się katastrofalne, wiele z tych doraźnych obiektów było zamieszkanym jeszcze przez kilkanaście lat po 1945 r., nierzadko aż do lat sześćdziesiątych³¹.

Realizacja programu budowy domów tymczasowych

Kolejne istotne decyzje dotyczące zakwaterowania ofiar alianckich nalotów zapadły podczas spotkania z 10 października 1942 r., w którym uczestniczyli jedni z kluczowych przedstawicieli reżimu – Robert Ley, Ferdinand Porsche, Bodo Lafferentz oraz Albert Speer wraz ze współpracownikami³². Po zapoznaniu się Leya z zaletami betonu komórkowego podjął on decyzję o rozpoczęciu produkcji z tego materiału płyt przeznaczonych do wznoszenia domów tymczasowych. Plan zakładał roczną produkcję 100 tys. jednostek mieszkalnych³³. Prace miały ruszyć niezwłocznie po dokonaniu oględzin i wyborze odpowiednich zakładów produkcyjnych w Moguncji, Monachium oraz Linzu. Równolegle,

²⁸ Ibid., 177.

²⁹ Helmut Weihsmann, *Bauen unterm Hakenkreuz. Architektur des Untergangs* (Wien: Pro-media, 1998), 75.

³⁰ Joshua Hagen, Robert Ostergren, *Building Nazi Germany: place, space, architecture, and ideology* (Maryland: Rowman & Littlefield, 2019), 328.

³¹ W Hamburgu aż do 1961 r. użytkowano prawie 50 tys. domów tymczasowych. Kaspar, *Behelfsheime*, 63.

³² BAB, RK, sygn. R 4002/161, Beton-Behelfsbauten für Bombengeschädigte, Berlin, 12 X 1942 r., 180.

³³ Ibid.

niezależnie od wykorzystania betonu komórkowego, planowano również realizację budowy domów tymczasowych w technologii drewnianej.

W odpowiedzi na skutki alianckich nalotów Robert Ley podjął decyzję o utworzeniu specjalnego Wydziału ds. Tymczasowego Zakwaterowania Ofiar Bombardowań. Miał on działać w ramach administracji Komisarza Rzeszy ds. budownictwa socjalnego. Na jej czele stanął dyrektor ministerialny (niem. *Ministerialdirektor*) dr Wagner³⁴. Powołanie odrębnego wydziału świadczyło o rosnącym znaczeniu kwestii mieszkaniowej w warunkach wojennych oraz o konieczności szybkiego reagowania na masowe zniszczenia.

Produkcja prefabrykatów domów prowizorycznych oraz planowanie ich rozmieszczenia rozpoczęły się od wyznaczenia piętnastu okręgów partyjnych (*Gaue*), którym przydzielono stosowne kontyngenty budowlane³⁵. Ze względu na ograniczony zasięg alianckich bombardowań i związane z tym bombardowania jedynie części terytorium Niemiec, pomoc lokalizowano przede wszystkim w zniszczonych zachodnich i południowych regionach kraju. Geograficzne ograniczenie programu odzwierciedlało zarówno techniczne możliwości aliantów, jak i priorytety władz III Rzeszy, które koncentrowały w tym okresie działania pomocowe w obszarach najbardziej narażonych na ataki lotnicze. To pierwotne założenie szybko uległo zmianie – już w pierwszych miesiącach 1943 r. w programie uwzględniono także trzy wschodnie niem. *Gaue*, gdzie planowano relokację części zakładów zbrojeniowych – a więc przewidywano także konieczność zapewnienia zakwaterowania dla przenoszonych pracowników i ich rodzin oraz coraz większej liczby ewakuowanych ofiar nalotów.

Tabela 1. Założenia programu budowy domów tymczasowych z lutego 1943 r.

Gau	Zatwierdzona przez RWK liczba mieszkań	Przydzielone mieszkania
Meklemburgia	992	592
Szlezwik-Holsztyn	496	320

³⁴ Ibid., Organisation Behelfsunterkünfte für Bombengeschädigte, Berlin, 20 X 1042 r., 173.

³⁵ Ibid., sygn. R 4002/161, Übersicht über die Verteilung an Behelfsunterkünften für Bombengeschädigte für das IV. Quartal 1942 und das I. Quartal 1943, Berlin, 19 I 1943 r., 136.

Gau	Zatwierdzona przez RWK liczba mieszkań	Przydzielone mieszkania
Hamburg	400	400
Weser-Ems	510	240
Kolonia-Akwizgran	352	208
Düsseldorf	400	400
Essen	992	432
Westfalia Południowa	320	192
Westfalia Północna	320	192
Południowy Hanower-Brunszwik	160	96
Hesja-Nassau	992	592
Kurhessen	320	192
Westmark	496	288
Norymberga	240	144
Monachium - Górna Bawaria	240	144
Brandenburgia	400	Brak danych
Kraj Warty	400	Brak danych
Kraj Sudecki	128	128
Badenia	320	320
Suma	11 072	6400

Źródło: BAB, RK, sygn. R4002/161, Übersicht über die Verteilung an Behelfsunterkünften für Bombengeschädigte für das IV. Quartal 1942 und das I. Quartal 1943, Berlin, 17 I 1943 r., 139.

Zgodnie z przyjętym założeniem, jedno mieszkanie powinno było zapewnić schronienie sześciuosobowej rodzinie³⁶. Pierwotne plany przewidywały zakwaterowanie około 66 tys. osób, podczas gdy rzeczywista produkcja zapewniła schronienie jedynie 38 tys. osób. Wynikało to z faktu, że w związku z rosnącymi potrzebami wojennymi niemiecka gospodarka nie była w stanie wyprodukować domów tymczasowych na poziomie obiecany przez Leya. Kluczowym ograniczeniem były chroniczne niedobory materiałów budowlanych, zwłaszcza drewna konstrukcyjnego, ale także innych surowców. Choć początkowo problemy te uznawano za przejściowe i zakładano ich przewyciężenie

³⁶ Kryterium to stosowano również przy drugim programie budowy domów tymczasowych – Deutsches Wohnungshilfswerk. Tomasz Piędzioch, „Dolnośląska realizacja programu Deutsches Wohnungshilfswerk. Przyczynek do badań zagadnienia”, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 79, nr 3 (2024): 116, <https://doi.org/10.19195/2658-2082.79.3.4>.

w pierwszych miesiącach 1943 r.³⁷, analiza dokumentacji urzędowej wskazuje, że sytuacja ulegała pogorszeniu, a niedobory surowców stawały się coraz bardziej dotkliwe. Produkcja domów mogła być prowadzona wyłącznie w oparciu o surowce przydzielone w ramach centralnych uzgodnień. Kluczowe decyzje zapadały w drodze bezpośrednich negocjacji między Albertem Speerem – kierującym zintegrowanym aparatem gospodarki zbrojeniowej – a Robertem Leyem, który nie miał priorytetowego dostępu do zasobów strategicznych³⁸. W rezultacie *Bauhilfe* funkcjonowała nie jako autonomiczny wykonawca, lecz jako zależny beneficjent centralnej polityki alokacji surowców podporządkowanej celom wojskowym.

Co więcej, ustalenia dwóch ministrów często ulegały zmianom, zazwyczaj na korzyść Speera, w związku z czym dostarczenie obiecanych Leyowi zasobów było przekładane na kolejne kwartały. Podobne starania Komisarza Rzeszy ds. budownictwa socjalnego okazały się niezbędne w kontekście pozyskania dla osiedli domów tymczasowych sprzętu ochrony przeciwlotniczej, tj. przede wszystkim gaśnic oraz środków maskujących³⁹. Działania w tej materii były równie trudne, co współpraca ze Speerem.

Przy przeciwdziałaniu skutkom alianckich nalotów, w kontekście mieszkalnictwa, istotna była jeszcze jedna kwestia – relokacja zakładów zbrojeniowych. Z tego właśnie względu przy wyliczeniach dotyczących produkcji uwzględniono również regiony takie jak Kraj Warty czy Kraj Sudecki, niezagrożone alianckimi nalotami, na których tereny zaczęto ewakuować fabryki wojskowe⁴⁰. Miało to podwójne znaczenie, ponieważ z jednej strony konieczne było tworzenie domów prowizorycznych na obszarach relokacji, a z drugiej – dotychczasowe mieszkania pracowników przeniesionych zakładów zbrojeniowych planowano udostępnić lokalnym ofiarom nalotów⁴¹. Na początku 1943 r. kwestia ta dotyczyła między innymi *Weser-Flugzeugwerke*, przenoszonych z wielokrotnie

³⁷ BAB, RK, sygn. R 4002/161, Sondermaßnahmen zur Schaffung von Behelfsunterkünften für Bombengeschädigte. Verteilung der wohnungen auf die Gaue, Berlin, 9 XII 1942 r., 140.

³⁸ Ibid., Eisenkontingent für die Inangriffnahme der Produktion durch die Preuss. Bergwerks und Hütten A.-G. in Rüdersdorf, Berlin, 25 III 1943 r., 93.

³⁹ Ibid., Risen und Holzkontingente zur Beschaffung von Luftschutzgeräten, Berlin, III 1943 r., 92.

⁴⁰ Ibid., Verlegung der für Bremen in Aussicht gestellten Behelfsunterkünfte, Bremen, 9 I 1943 r., 108.

⁴¹ Ibid.

bombardowanej Bremy do Rabsztyna (Rabstein, Kraj Sudecki), oraz *Focke-Wulf Flugzeugwerke* planowanych dla Żar (Sorau), Chodziebuża (Cottbus, Brandenburgia) i Poznania⁴².

Pierwsze miesiące 1943 r. przyniosły także istotne wnioski dotyczące pierwszych wybudowanych osiedli domów tymczasowych. Szczególnie ważne były marcowe naloty na brojownię niemieckiej Rzeszy (niem. *Waffenschmiede des Deutschen Reiches*) – zakłady brojeniowe Kruppa w Essen. W ich wyniku ujawniono poważne słabości wcześniej stosowanych rozwiązań ochronnych. Zrezygnowano wtedy całkowicie z budowy schronów przeciwlotniczych w piwnicach domów tymczasowych, bo okazały się one całkowicie nieefektywne wobec rzeczywistych zagrożeń. W zamian postanowiono stosować znacznie prostsze, lecz skuteczniejsze formy ochrony – okopy przeciwlotnicze rozmieszczone w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowań⁴³.

Drugim istotnym wnioskiem była potrzeba zwiększenia odstępów między poszczególnymi budynkami. Dotychczas stosowane ciasne rozmieszczenie obiektów sprzyjało szybkiemu rozprzestrzenianiu się ognia, co doprowadziło do niemal całkowitego zniszczenia wielu osiedli podczas bombardowań – jak miało to miejsce właśnie w Essen⁴⁴. W efekcie zdecydowano, że nowe zespoły baraków powinny być oddzielane przestrzenią o szerokości co najmniej 25–40 m, w zależności od warunków lokalnych. Była to próba ograniczenia strat poprzez rozproszenie zabudowy oraz zwiększenie jej odporności na skutki nalotów – zarówno w postaci bezpośrednich trafień, jak i wtórnych zniszczeń spowodowanych pożarami⁴⁵.

W kolejnych tygodniach skala zniszczeń powodowanych przez alianckie naloty stale rosła. Szczególnie trudna była sytuacja dużych miast przemysłowych zachodnich Niemiec, gdzie w wielu miejscach doprowadziło to do wyczerpania istniejącej bazy mieszkaniowej. W związku z tym konieczne stało się rozpoczęcie działania postulowanego już w październiku 1942 r. – kwaterowania kilku rodzin w jednym mieszkaniu⁴⁶. Jednak

⁴² Ibid., Sondermaßnahmen zur Schaffung von Behelfsunterkünften für Bombengeschädigte in nicht luftgefährdeten Gebieten, Berlin, 15 III 1943 r., 104.

⁴³ Ibid., Sondermaßnahmen zur Schaffung von Behelfsunterkünften für Bombengeschädigte, Luftschutzräume, Berlin, 3 III 1943 r., 97.

⁴⁴ Ibid., Sondermaßnahmen zur Schaffung von Behelfsunterkünften für Bombengeschädigte, Luftschutzräume, Berlin, 3 III 1943 r., 95.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid., Bedarf an Öfen und Herden für den Wohnungsbau, Berlin, 12 IV 1943 r., 67.

takie rozwiązanie na dłuższą metę było nieakceptowalne. Powodowało bowiem znaczące pogorszenie warunków życia, prowadząc do zatłoczenia, braku prywatności oraz nasilania się konfliktów rodzinnych i społecznych. Ponadto utrudniało to utrzymanie higieny i sprzyjało rozprzestrzenianiu się chorób. Już w październiku 1942 r. w raportach zauważono problem wzrostu zachorowań, które w dużej mierze wynikały ze złych warunków mieszkaniowych⁴⁷. Możliwe jednak, że kwestia nastrojów społecznych była nawet bardziej istotna, gdyż od 1941 r. kwestia braku mieszkań wywoływała coraz większe niezadowolenie⁴⁸.

Władze lokalne i centralne zdawały sobie sprawę, że jest to rozwiązanie wyłącznie doraźne, które wymagało równoległego poszukiwania bardziej trwałych metod odbudowy i zabezpieczenia mieszkalnictwa. W praktyce musiało to skutkować dalszą intensyfikacją programu budowy domów tymczasowych oraz próbami relokacji ludności do mniej zagrożonych rejonów.

Na początku kwietnia niemieckie szacunki wskazywały, że skala zniszczeń bazy mieszkaniowej wynosiła około 1%. Choć liczba ta nie wydawała się wysoka, oceniano ją na poziomie zbliżonym do zniszczeń poniesionych przez Wielką Brytanię. Należało jednak uwzględnić oczywistą różnicę w wielkości obu krajów. Drugą istotną w tej materii kwestią był fakt, że niedobór mieszkań był w Rzeszy poważnym problem już przed rozpoczęciem wojny, a w 1940 r., czyli jeszcze de facto bez specjalnych zniszczeń powodowanych nalotami, szacowano, że dwa miliony gospodarstw domowych w Rzeszy nie ma własnego lokum⁴⁹.

Wobec stale rosnącej skali zniszczeń władze Rzeszy zostały zmuszone do podjęcia kolejnych działań mających na celu przeciwdziałanie skutkom nalotów. Rozwiązaniem miała być planowana budowa 150 tys. nowych jednostek mieszkaniowych. Plan obejmował pozyskanie 40 tys. mieszkań poprzez budowę domów tymczasowych dla ofiar bombardowań w ramach działalności *Bauhilfe*, zakończenie trwających inwestycji mieszkaniowych – w tym projektów realizowanych w ramach specjalnych programów (70 tys.), wznowienie wstrzymanych projektów budowlanych (18 tys.) oraz rozbudowę istniejących

⁴⁷ BAB, RK, sygn. R 43-II/667, Vortrag des stellv. Gauleiters Overhues am 2.10.1942, Düsseldorf, 30 IX 1943 r., 35.

⁴⁸ Karl Christian Führer, „Anspruch und realität. Das Scheitern der nationalsozialistischen Wohnungsbaupolitik 1933–1945”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 45, nr 2 (1997): 250–252.

⁴⁹ *Ibid.*, 249.

mieszkań (22 tys.)⁵⁰. Choć liczby te brzmią dość imponująco – szacowano, że zapewnią zakwaterowanie maksymalnie około 900 tys. osób – to kluczową rolę odgrywała konkluzja kończąca sprawozdanie, podkreślająca, że realizacja tych założeń zależy od wystarczającego przydziału materiałów budowlanych⁵¹.

Pierwsze miesiące 1943 r. wykazały, że w zaistniałych warunkach konieczna jest rewizja dotychczasowych założeń mieszkaniowej pomocy państwa dla ofiar nalotów. Kluczowym aspektem pierwotnej wizji Leya była decyzja o udzielaniu pomocy na miejscu – domy dla poszkodowanych budowano w obrębie tego samego *Gaue*, a często nawet tej samej miejscowości. Jednak od początku 1943 r. coraz więcej Niemców zaczęło uciekać na tereny niezagrożone alianckimi nalotami – głównie do wsi Bawarii oraz wschodnich prowincji III Rzeszy, z Dolnym Śląskiem na czele⁵². W konsekwencji program budowy domów tymczasowych musiał zostać rozszerzony na cały kraj.

Nowe warunki doskonale widać na przykładzie Dolnego Śląska. Region ten, relatywnie bezpieczny od nalotów, stał się jednym z głównych obszarów docelowych przymusowej relokacji ludności zniszczonych miast⁵³. Na początku kwietnia 1943 r. przewidywano, że na teren prowincji trafi około 80 tys. ofiar nalotów⁵⁴. Było to bardzo poważne obciążenie dla bazy mieszkaniowej regionu, a jedynym rozważanym rozwiązaniem była budowa domów tymczasowych⁵⁵. Równie istotny był fakt, że w tym czasie zaplanowano już wielką ewakuację zakładów zbrojeniowych z okolic Kolonii właśnie na teren Dolnego Śląska⁵⁶. Z tego względu

⁵⁰ BAB, RK, sygn. R 4002/161, Bedarf an Öfen und Herden für den Wohnungsbau, Berlin, 12 IV 1943 r., 67.

⁵¹ Ibid.

⁵² Co ciekawe, oba te regiony zyskały przez to przydomek Schronu przeciwlotniczego Rzeszy (niem. *Luftschutzkeller des Reiches*). Więcej na temat ewakuacji ludności n teren Bawarii zob. Katja Klee, *Im „Luftschutzkeller des Reiches”. Evakuierte in Bayern 1939–1953: Politik, soziale Lage, Erfahrungen* (München: R. Oldenburg Verlag, 1999).

⁵³ Według centralnych wytycznych był on obszarem recepcyjnym przede wszystkim dla Gau Kolonia-Akwizgran. Groehler, *Bombenkrieg*, 268–269.

⁵⁴ Kilka miesięcy później – w październiku 1943 r., na Dolnym Śląsku było już około 150 tys. ewakuowanych ofiar alianckich nalotów. Tomasz Piędzioch, „Dolnośląska realizacja programu Deutsches Wohnungshilfswerk. Przyczynek do badań zagadnienia”, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 79, nr 3 (2024): 119, <https://doi.org/10.19195/2658-2082.79.3.4>.

⁵⁵ BAB, RK, sygn. R 4002/161, Industrieverlagerungen und Unterbringung sonstiger Bombengeschädigter in Gau Niederschlesien, Berlin, 17 IV 1943 r., 66.

⁵⁶ Do końca 1943 r. liczba zakładów zbrojeniowych przeniesionych na teren Dolnego Śląska sięgnęła 373 fabryk. Yaman Kouli, „Economic Policy and the Movement of Factories in

Gauleiter i jednocześnie *Gauwohnungskommissar* prowincji Karl Hanke wnioskował do Leya o budowę około 50 domów prowizorycznych dla pracowników przeniesionych zakładów *Kruppa* w Laskowicach Oławskich (Markstädt), *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft* w Lubiązu (Leubus), *Hagenuk* w Dzierżoniowie (Reichenbach in Eulengebirge) oraz *Boscha* w w Bielawie (Lagenbielau in Eulengebirge)⁵⁷. Spodziewano się, że w kolejnych tygodniach skala migracji na wschód będzie coraz bardziej rosła, dlatego Ley zarekomendował przygotowanie na terenie Dolnego Śląska odpowiedniego zaplecza budowlanego (*Bauhof*).

Jednocześnie coraz większe zniszczenia spowodowane nalotami wymusiły zwiększenie dotychczasowych przydziałów domów tymczasowych na obszarach szczególnie zagrożonych atakami lotniczymi. Istotną zmianą – wprowadzoną od połowy 1943 r. – była modyfikacja materiałów wykorzystywanych do budowy tych obiektów. Zakończono realizację pierwszej serii domów drewnianych, których zastosowanie miało zapewnić możliwie najszybszą dostawę. Kolejne konstrukcje planowano wznosić z trwalszych materiałów, w tym m.in. z elementów prefabrykowanych⁵⁸. Kluczowy dla dalszych losów *Bauhilfe* okazał się wrzesień 1943 r., kiedy to Hitler wydał dekret mający na celu zapewnienie możliwie znośnych warunków mieszkaniowych dla osób dotkniętych skutkami wojny powietrznej⁵⁹. Od tego momentu zakwaterowanie ludności cywilnej poszkodowanej przez naloty miało być realizowane w ramach nowego programu – Niemieckiej Organizacji Pomocy Mieszkaniowej (niem. *Deutsches Wohnungshilfswerk*). Tym samym dobiegła końca trwająca niespełna rok historia programu *Bauhilfe*⁶⁰. Wraz z jego zakończeniem nadszedł czas na ocenę rezultatów i przydatności całego przedsięwzięcia.

the German Sphere of Influence during World War II (1943/44) – the Role of Lower Silesia and the Eastern German Territories”, *Studia Zachodnie* 15, (2013): 36.

⁵⁷ BAB, RK, sygn. R 4002/161, Industrieverlagerungen und Unterbringung sonstiger Bombengeschädigter in Gau Niederschlesien, Berlin, 17 IV 1943 r., 65.

⁵⁸ BAB, RK, sygn. R 4002/161, Ausführung der Behelfunterkünfte für Bombengeschädigte, Berlin, 20 X 1943 r., 19–20.

⁵⁹ Piędzioch, *Deutsches Wohnungshilfswerk*, 115.

⁶⁰ BAB, RK, sygn. R 4002/161, Behelfsunterkünfte für Bombengeschädigte, Berlin, 1 III 1944 r., 16.

Tabela 2. Realizacja pierwszego programu budowy domów tymczasowych

Gau	Zatwierdzone przez RWK	<i>Holzbaute</i> n Konstrukcje drewniane	<i>Holzersatzbaute</i> n Zamienniki drewna	<i>Schüttbetonbaute</i> n <i>Bauweise</i> budynki z betonu wylewanego	Inne typy konstrukcji	Szacunkowa liczba osób możliwych do zakwaterowania
Badenia	55	25	0	0	30	5280
Berlin	11	1	2	0	8	1056
Gdańsk – Prusy Zachodnie	3	3	0	0	0	288
Düsseldorf	97	41	14	0	42	9312
Essen	29	25	0	0	4	2784
Frankonia	19	19	0	0	0	1824
Hamburg	96	31	20	45	0	9216
Hesja – Nassau	87	35	0	25	27	8352
Karyntia	5	3	1	0	1	480
Kolonia – Akwizgran	115	65	25	0	25	11 040
Kurhessen	45	40	5	0	0	4320
Mainfranken	14	4	0	0	10	1344
Marchia Brandenburska	23	19	4	0	0	2208
Meklemburgia	32	22	10	0	0	3072
Moselland	22	2	0	0	20	2112
Monachium – Górna Bawaria	11	11	0	0	0	1056
Dolny Śląsk	161	90	0	0	71	15 456
Górny Śląsk	25	22	0	0	0	2400
Wschodni Hanower	2	0	2	0	0	192
Prusy Wschodnie	15	5	0	0	10	1440
Pomorze	40	25	0	0	15	3840
Szlezwik-Holsztyn	77	77	0	0	0	7392
Szwabia	43	4	15	0	24	4128
Styryja	11	11	0	0	0	1056
Kraj Sudecki	47	40	0	0	7	4512

Gau	Zatwierdzone przez RWK	Holzbaute Konstrukcje drewniane	Holzersatzbauten Zamienniki drewna	Schüttbetonbauten Bauweise budynki z betonu wylewanego	Inne typy konstrukcji	Szacunkowa liczba osób możliwych do zakwaterowania
Południowy Hanower – Brunzswik	26	22	0	0	6	2496
Kraj Warty	3	3	0	0	0	288
Weser-Ems	125	92	30	0	3	12 000
Północna Westfalia	23	17	5	0	1	2208
Południowa Westfalia	40	39	1	0	0	3840
Marchia Zachodnia	51	47	0	0	4	4896
Wirtembergia – Hohenzollern	39	25	0	0	14	3744
Tyrol – Vorarlberg	5	0	0	0	5	480
Łącznie	1397	865	134	70	328	134 112

Źródło: BAB, RK, sygn. R4002/161, Erteilung der behelfsunterkunfte in den Gauen, Berlin, 4 II 1944 r., 2.

Znaczenie programu jako środka kompensacji zniszczonej bazy mieszkaniowej

W celu uzyskania bardziej wymiernego obrazu sytuacji należy zestawić dane statystyczne dotyczące działalności *Bauhilfe* ze skalą zniszczeń niemieckich miast. Dla zachowania odpowiedniego punktu odniesienia ustaleń związanych z budową domów tymczasowych, najbardziej adekwatne wydają się dane statystyczne pochodzące z tego samego okresu, a odnoszące się do rzeczywistej skali zniszczeń. Na potrzeby tej analizy przyjęto umowny, lecz funkcjonalny próg 1 tys. zrzuconych bomb (łącznie – burzących, zapalających i fosforowych), a także naloty, które wyrządziły zauważalne zniszczenia. Takie kryterium pozwala wyodrębnić te naloty, które miały realny wpływ na sytuację mieszkaniową ludności cywilnej i wymusiły działania pomocowe ze strony *Bauhilfe*. Naloty

poniżej tego progu miały z reguły charakter nękający i nie generowały znaczących potrzeb infrastrukturalnych. W analizie uwzględniono niemieckie raporty dotyczące zniszczeń od początku 1942 r. do około połowy września tego samego roku. Choć dostępne dane mają charakter orientacyjny, pozwalają w sposób przekonujący ukazać skalę wyzwania, przed jakim stanął program budowy mieszkań tymczasowych.

Il. 1. Mapa przedstawiająca skalę zniszczeń miast niemieckich na tle powojennych granic. Źródło: Michael Gehler, *Deutschland Von der geteilten Nation zur gespaltenen Gesellschaft 1945 bis heute* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2020), 19.

Analiza niemieckich raportów z okresu od stycznia do połowy września 1942 r. wskazuje na bardzo dużą skalę zniszczeń w infrastrukturze mieszkaniowej. Dane wskazują na około 16,5 tys. całkowicie zburzonych domów mieszkalnych, 22,7 tys. poważnie uszkodzonych

oraz 92 tys. średnio lub lekko uszkodzonych⁶¹. Ponieważ bombardowania dotyczyły głównie dużych miast, można założyć, że większość budynków było kamienicami wielorodzinnymi, z średnią liczbą około 12 mieszkań. Oczywiście niemieckie raporty należy traktować ostrożnie, autor wykorzystywał ostatnie, najbardziej dokładnie przesyłane do Berlina, lecz mimo to wskazane jest traktowanie tych informacji z rezerwą. Dane są jednak istotne z jeszcze jednego powodu – to w końcu na podstawie ówczesnych raportów, a nie powojennych, dokładniejszych szacunków, nazistowscy oficjele podejmowali decyzje.

Alianckie naloty z 1942 r. były skoncentrowane na strategicznych celach w zachodnich Niemczech, położonych głównie w uprzemysłowionych i gęsto zaludnionych regionach Zagłębia Ruhry oraz w miastach portowych północnych Niemiec⁶². Sam Harris podkreślał po wojnie, że kluczowym celem pierwszego okresu kampanii nalotów strategicznych było przede wszystkim Essen i znajdujące się tam zakłady *Kruppa*⁶³. Skutki wielokrotnie powtarzanych bombardowań były często katastrofalne – w wielu miastach zniszczeniu lub poważnemu uszkodzeniu ulegały tysiące budynków mieszkalnych, a liczba osób pozbawionych dachu nad głową sięgała dziesiątek tysięcy. Przykładowo, w samej Kolonii, po nalocie tysiąca bombowców z nocy 30/31 maja, zniszczono lub uszkodzono prawie 13 tys. budynków. Z kolei w Hamburgu, w wyniku bombardowania z nocy 26/27 lipca, zniszczenia dotknęły ponad 4,8 tys. budynków⁶⁴. Harris w swych raportach z 1942 r. tryumfalnie pisał nawet, że wielokrotnie bombardowane miasta Emden, Rostock, Lubecka czy Kolonia stały się wręcz obciążeniem dla niemieckiej gospodarki⁶⁵. Choć stwierdzenie to było zdecydowanie przesadzone, to skala zniszczeń z miesiąca na miesiąc była coraz bardziej zauważalna.

W odpowiedzi na te straty już w 1942 r. rozpoczęto rozwijanie programu budowy domów tymczasowych, którego celem było zapewnienie doraźnego zakwaterowania dla osób pozbawionych mieszkań w wyniku działań wojennych. Według danych końcowych programu z 1 lutego 1944 r., w całej Rzeszy wybudowano łącznie 1397 obiektów

⁶¹ Zob. Aneks.

⁶² Zob. Aneks.

⁶³ Harris, *Bomber*, 120.

⁶⁴ Zob. Aneks.

⁶⁵ Webster i Franland, *Strategiczna*, 1:457.

pomocniczych, które mogły pomieścić około 134 tys. osób⁶⁶. Rozmieszczenie tych budynków wskazuje na próbę dostosowania programu do realnych potrzeb – najwięcej obiektów i miejsc zakwaterowania powstało właśnie w najbardziej dotkniętych regionach:

- Köln-Aachen – 115 budynków i 11 040 potencjalnie zakwaterowanych

- Düsseldorf – 97 budynków i 9312 potencjalnie zakwaterowanych

- Hamburg – 96 budynków i 9216 potencjalnie zakwaterowanych

- Weser-Ems – 125 budynków i 12 tys. potencjalnie zakwaterowanych

Oznacza to, że w najciężej zbombardowanych miastach program *Bauhilfe* był rzeczywiście wdrażany jako środek zaradczy, choć jego skala pozostawała zdecydowanie niewystarczająca wobec ogromu zniszczeń. Dla porównania: tylko w Kolonii i Hamburgu w 1942 r. straty w zabudowie mieszkaniowej przewyższały liczbę miejsc zakwaterowania, jakie *Bauhilfe* zapewniła w całej Rzeszy do 1944 r.

Znaczna liczba budynków pomocowych zlokalizowanych w regionach względnie bezpiecznych – takich jak Dolny Śląsk (161 budynków, 15 456 miejsc⁶⁷), Kraj Warty, Pomorze czy Brandenburgia – świadczy o strategicznej polityce władz niemieckich. Miała ona na celu nie tylko zapewnienie zakwaterowania dla ofiar nalotów i przesiedlonych rodzin, lecz także wsparcie dla przemysłu wojennego. Rozproszenie infrastruktury mieszkaniowej na peryferiach Rzeszy było ściśle powiązane z procesem relokacji zakładów zbrojeniowych, które z powodu nasilających się alianckich nalotów przenoszono z dużych miast na obszary mniej narażone na zniszczenia. Porównanie danych statystycznych dotyczących rozmieszczenia budynków wznoszonych przez *Bauhilfe* z dokumentacją administracyjną dotyczącą ewakuacji przemysłu wskazuje, że oba procesy były ze sobą ściśle skoordynowane. Przesiedlenie ludności cywilnej do względnie bezpiecznych regionów oraz równoczesne tworzenie zaplecza produkcyjnego poza głównymi ośrodkami miejskimi – miały na celu zabezpieczenie zaplecza państwa i utrzymanie ciągłości produkcji wojennej⁶⁸. W ten sposób tworzono swoistą

⁶⁶ Zob. Tabela 2.

⁶⁷ W ramach drugiego programu budowy domów tymczasowych realizowanego do końca 1944 r. na terenie Dolnego Śląska zbudowano kolejne 1625 lokali tymczasowych. Piędzioch, *Deutsches Wohnungshilfswerk*, 131.

⁶⁸ Skalę ogromu ucieczki ludności cywilnej przez bombami od drugiej połowy 1943 r. Groehler, *Bombenkrieg*, 268–269.

symbiozę między ochroną ludności cywilnej a zabezpieczeniem zasobów ludzkich niezbędnych dla funkcjonowania przemysłu wojennego.

Tego rodzaju polityka rozproszenia pozwalała na odciążenie miast, których z całkowicie infrastruktura mieszkaniowa uległa zniszczeniu, zapewniając przy tym względnie stabilne warunki życia na zapleczu. Było to kluczowe dla utrzymania zarówno morale, jak i wydajności pracy⁶⁹. Działania te ukazują zdolność adaptacyjną aparatu państwowego III Rzeszy do zarządzania kryzysem wojennym poprzez decentralizację zarówno produkcji przemysłowej, jak i zakwaterowania ludności cywilnej.

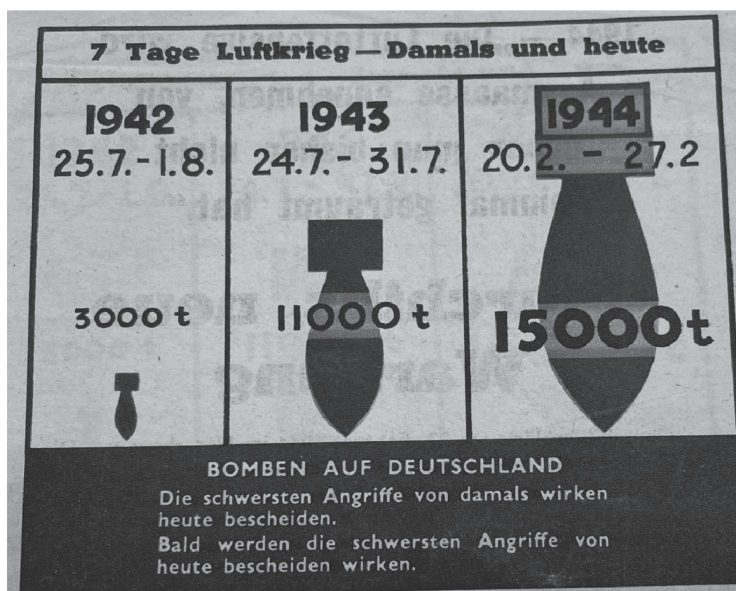
Rys. 1. Opracowanie własne na podstawie Tabeli 2 oraz Aneksu

Nie ma jednak wątpliwości, że skala działań podjętych przez władze nazistowskie – także w zakresie zakwaterowania ludności cywilnej – była absolutnie niewystarczająca. Powyższy wykres (Rys. 1) przedstawia strukturę strat w infrastrukturze mieszkaniowej w 1942 r. (na podstawie niemieckich raportów) oraz ukazuje relację między szacowaną

⁶⁹ Fred Kaspar słusznie zauważył, że budowa domów prowizorycznych był jednym z szerszych działań podjętych przez władzę Rzeszy w celu uchronienia „ducha narodu”. Kaspar, *Behelfsheime*, 28.

liczbą utraconych domów mieszkalnych a liczbą miejsc tymczasowego zakwaterowania dostępnych w ramach działalności *Bauhilfe*.

Dane te unaoczniają rażącą dysproporcję między skalą potrzeb a dostępnymi zasobami: liczba mieszkań tymczasowych do lutego 1944 r. pokrywała zaledwie około 1% zapotrzebowania wynikającego ze strat poniesionych w 1942 r. W kolejnych miesiącach liczba zrzuconych przez aliantów bomb, a więc i zniszczeń rosła coraz szybciej⁷⁰. Doskonale widać to w propagandowych ulotkach „tygodni bombowych” zrzuconych przez aliantów na Niemcy. W 1942 r. „tydzień bombowy” to 3 tys. t. bomb, w 1943 r. to 11 tys. t., a w 1944 r. 15 tys. t. Przełożyło się to pod koniec 1943 r. na 324 331 zniszczonych i uszkodzonych budynków oraz 444 928 zniszczonych i uszkodzonych budynków na początku kwietnia 1944 r.⁷¹

Il. 2. Aliancka ulotka propagandowa z 1944 r. Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Einbl. 1939/45, 4319. 41, 7 Tags Luftkrieg – Damals und heute, London, 1944 r.

Rozwiązaniem tego problemu miał być nowy, znacznie bardziej ambitny program budowy domów tymczasowych – „Niemiecka Akcja Pomocy Mieszkaniowej” (niem. *Deutsches Wohnungshilfswerk*,

⁷⁰ Według niektórych powojennych opracowań łączna liczba zniszczonych budynków mieszkalnych sięgnęła do końca wojny aż 3,6 mln. Krzemiński, *Wojna powietrzna*, 258–259.

⁷¹ Helmuth Greinert i Percy Ernst Schramm. red. *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945*, t. 4, 1. Januar 1944 – 22. Mai 1945, (Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1961), 1516.

dalej: DWH) – zapowiedziany we wrześniu 1943 r. Program ten stanowił kontynuację i rozbudowę dotychczasowej polityki kryzysowego zakwaterowania, rozwijanej od 1942 r. w ramach *Bauhilfe*.

Choć działania podjęte w poprzednim roku okazały się niewystarczające wobec rosnącej skali zniszczeń, miały one zarazem znaczenie przygotowawcze. Pozwoliły zidentyfikować potrzeby, przetestować rozwiązania techniczne oraz stworzyć podstawy organizacyjne, które od 1943 r. mogły być wykorzystane w znacznie szerszym zakresie.

W tym sensie należy docenić działania *Bauhilfe* jako pierwszy etap kształtowania nowego modelu reagowania na skutki wojny totalnej w wymiarze społecznym i infrastrukturalnym. Program ten wprowadził szereg innowacyjnych rozwiązań: typizację obiektów, standaryzację materiałów, uproszczone procedury budowlane oraz mechanizmy koordynacji między strukturami lokalnymi a centralnymi. Stanowił tym samym swoisty poligon administracyjno-techniczny, który umożliwił przejście od rozproszonych działań doraźnych do bardziej systemowego, zcentralizowanego podejścia w ramach *Deutsches Wohnungshilfswerk*. Było to szczególnie ważne, gdy weźmie się pod uwagę skalę drugiego programu pomocowego, który miał objąć budowę miliona domów tymczasowych⁷². Z tego względu można uznać, że mimo ograniczonej skali, działania z 1942 r. miały charakter strategiczny i przygotowawczy – umożliwiły III Rzeszy względnie szybką adaptację do warunków pogłębiającego się kryzysu w kolejnych latach wojny.

Synteza zgromadzonych danych statystycznych oraz materiałów archiwalnych pozwala na bardziej całościową ocenę znaczenia działalności *Bauhilfe*. Analiza ta umożliwia uchwycenie zarówno skali zniszczeń spowodowanych nalotami, jak i mechanizmów administracyjnych odpowiedzialnych za organizację tymczasowego zakwaterowania ludności cywilnej. Analiza pierwszego programu budowy domów tymczasowych realizowanego w ramach *Bauhilfe* w latach 1942–1943 ujawnia nie tylko skalę problemu mieszkaniowego w III Rzeszy, wywołanego przez alianckie naloty, lecz także ograniczone możliwości państwa totalitarnego w zakresie zarządzania kryzysem na zapleczu wojennym. Pomimo ambitnych założeń – obejmujących m.in. budowę 150 tys. jednostek mieszkaniowych, w tym 40 tys. domów tymczasowych – realizacja programu napotykała na poważne bariery – niedobory materiałowe, rozproszenie kompetencyjne oraz brak realnego

⁷² Hagen i Ostergren, *Building*, 330.

prioritytetu politycznego. *Bauhilfe*, choć formalnie koordynowana centralnie, funkcjonowała w praktyce jako projekt zależny od decyzji Speera, a przez to niedoinwestowany i podporządkowany interesom gospodarki zbrojeniowej. Choć do końca programu udało się stworzyć zaledwie około 134 tys. miejsc zakwaterowania – co odpowiadało nie więcej niż 1% zapotrzebowania wynikającego wyłącznie ze strat z roku 1942 – doświadczenia zdobyte w ramach tego programu miały kluczowe znaczenie dla dalszych działań.

Wprowadzenie elementów typizacji, prefabrykacji oraz uproszczonych procedur administracyjnych i budowlanych stworzyło fundamenty pod znacznie szerszy program DWH, zainicjowany we wrześniu 1943 r. W tym sensie *Bauhilfe* można traktować jako prototyp instytucjonalnej odpowiedzi Rzeszy na skutki wojny powietrznej. Jednocześnie jego ograniczenia – zarówno strukturalne, jak i polityczne – unaoczniają wewnętrzną słabość aparatu nazistowskiego wobec rosnącego chaosu wojny totalnej. Działalność *Bauhilfe* była więc z jednej strony pierwszą próbą systemowego zmierzenia się z wyzwaniami wojny powietrznej, z drugiej zaś – świadectwem niemożności ich przezwyciężenia w ramach obowiązującego modelu politycznego i administracyjnego.

Aneks – wybrane najbardziej destrukcyjne brytyjskie naloty na Niemcy w okresie styczeń-wrzesień 1942 r. oraz ich wpływ na bazę mieszkaniową

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 14/15 stycznia 1942 r., Hamburg	43 bomby burzące, 450 zapalających i 23 fosforowe	Zniszczono 13 budynków mieszkalnych; 100 zostało poważnie, a 20 lekko uszkodzonych. 192 osoby straciły miejsce zamieszkania, 300 osób przesiedlonych	95 Według raportów tylko 48 odnalazło cel
Noc 15/16 stycznia 1942 r., Hamburg	28 bomb burzących oraz 1250 zapalających i 20 fosforowych	Zniszczono 1 budynek mieszkalny; 4 budynki poważnie, a 175 lekko uszkodzonych	96 Według raportów tylko 52 odnalazło cel

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 15/16 stycznia 1942 r., Emden	150 bomb burzących i 2000 zapalających	Zniszczono 30 budynków mieszkalnych; 100 zostało poważnie, a 500 umiarkowanie lub lekko uszkodzonych. 2000 osób straciło miejsce zamieszkania, 200 osób przesiedlonych	50
Noc 8/9 marca 1942 r., Essen	50 bomb burzących i 1000 zapalających oraz 40 pojemników z fosforem	Uszkodzonych zostało 70 budynków mieszkalnych – część poważnie, część lekko. 200 osób straciło miejsce zamieszkania	211
Noc 8/9 marca 1942 r. Raport zbiorczy z 24 miejscowości z okręgów administracyjnych Münster, Düsseldorf i Kolonia	194 bomby burzące i 2114 zapalających	Brak dokładnych danych o skali zniszczeń; określono je jako znaczące. Ewakuowano 1500 osób	Brak danych
Noc 8/9 marca 1942 r., Duisburg	85 bomb burzących i 4000 zapalających, a także 18 pojemników z fosforem	Zniszczono 38 domów, 50 poważnie uszkodzonych, 321 lekko. Brak dodatkowych danych	Brak danych
Noc 13/14 marca 1942 r., Kolonia	56 bomb burzących i 2000 zapalających	Wstępne raporty: zniszczono 20 domów, ewakuowano 1700 osób. Według brytyjskich raportów 1500 domów zniszczonych	135
Noc 25/26 marca 1942 r., Duisburg. Według brytyjskich raportów celem było Essen	102 bomby burzących i 2000 zapalających	Zniszczono 11 domów, 19 poważnie uszkodzonych, 66 lekko	Brak danych

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 28/29 marca 1942 r., Lubecka	150 bomb burzących i 6000 zapalających i fosforowych	Zniszczono 2000 domów; 6000 zostało poważnie lub średnio uszkodzonych. 15 707 osób straciło miejsce zamieszkania i zostało tymczasowo zakwaterowanych	234
Noc 12/13 kwietnia 1942 r., Essen	Brak danych	Zniszczono łącznie 31 budynków; 54 zostały poważnie, 233 umiarkowanie, a 85 lekko uszkodzonych. Na terenie zakładów Kruppa bomby zniszczyły 3 budynki, 10 warsztatów i 2 wagony kolejowe	251
Noc 12/13 kwietnia 1942 r., Schwelm	53 bomby burzących i 1500 zapalających	Kilkaset domów zostało poważnie uszkodzonych. 200 rodzin straciło miejsce zamieszkania	Brak danych
Noc 17/18 kwietnia 1942 r., Hamburg	100 bomb burzących, 1000 zapalających i 70 fosforowych	Zniszczono 8 budynków mieszkalnych; 75 poważnie, a 134 lekko uszkodzono. 177 osób straciło miejsce zamieszkania, 313 osób przesiedlono ze względów bezpieczeństwa	173
Noce od 23–27 kwietnia 1942 r., Rostock	W ciągu 4 nocy ataku zrzucono: 969 bomb burzących, 11 025 bomb zapalających i 53 pojemniki z fosforem	Zniszczono 1854 domy; 999 zostało częściowo zniszczonych przez bomby burzące. Około 30 000–40 000 osób straciło miejsce zamieszkania	W ciągu 4 nocy łącznie 523 samoloty
Noc 28/29 kwietnia 1942 r., Kolonia	61 bomb burzących i 3000 zapalających	10 domów zawaliło się w wyniku uderzenia bomb burzących. Ewakuowano 1200 osób	Brak danych
Noc 28/29 kwietnia 1942 r., Kilonia	50 bomb wybuchowych, 2030 zapalających	Zniszczono 30 budynków mieszkalnych; 30 poważnie, a 90 lekko uszkodzono	88

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzucanych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 3/4 maja 1942 r., Hamburg	78 bomb burzących i 4500 zapalających	Zniszczono 15 domów; wiele innych zostało po- ważnie lub lekko uszko- dzonych. 2000 osób ewaku- owano	81
Noc 30/31 maja 1942 r., Kolonja	238 bomb burzą- cych, około 20 000 zapalających. 959 burzących i 112 000 zapalających	Zniszczono 3330 domów; 2090 zostało poważnie, a 7420 lekko uszkodzonych. Ewakuowano 10 000 osób	1047 samolotów
Noc 1/2 czerwca 1942 r., Essen	49 bomb burzących i 7096 zapalających	Zniszczono 11 domów; 184 zostały poważnie, a 718 lekko uszkodzonych	956
Noc 1/2 czerwca 1942 r., Oberhausen	274 bomby burzące i 25 443 zapalające	Zniszczono 80 domów	Brak danych
Noc 1/2 czerwca 1942 r., Duisburg	233 bomby burzące i 24 332 zapalające	Zniszczono 62 budynki mieszkalne; 168 zostało poważnie, a 1777 lekko uszkodzonych	Brak danych
Noc 2/3 czerwca 1942 r., Duisburg	46 bomb wybucho- wych i 10 593 zapa- lających	Zniszczono 5 domów; 28 zostało poważnie, a 216 lekko uszkodzonych	Brak danych
Noc 3/4 czerwca 1942 r., Brema	148 bomb burzących 8554 zapalające i 12 pojemników z fos- forem	Zniszczeniu uległo 59 do- mów, 135 zostało poważnie uszkodzonych, a 1000 lekko uszkodzonych	170
Noc 5/6 czerwca 1942 r., Essen	5 bomb burzących i 1274 zapalające	Zniszczono 153 domy; 307 poważnie, a 2 130 lekko uszkodzonych. W 3737 domach wybito szyby	180
Noc 5/6 czerwca 1942 r., Duisburg	34 bomby burzące i 9000 zapalających	Zniszczono 16 domów; 96 poważnie, a 230 lekko uszkodzonych. Przesiedlo- no 758 osób	Brak danych

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 6/7 czerwca 1942 r., Emden	200 bomb burzących i około 8000 zapalających	Całkowicie zniszczono 310 domów; 180 zostało poważnie, a 600 średnio lub lekko uszkodzonych. 6000 osób bezdomnych, 300 osób ewakuowanych	233
Noc 8/9 czerwca 1942 r., Duisburg	19 bomb burzących 2490 zapalających i 38 zapalających fosforowych.	Całkowicie zniszczono 10 budynków mieszkalnych; 21 poważnie, a 280 lekko uszkodzonych	Brak danych
Noc 8/9 czerwca 1942 r., Essen	12 bomb burzących i 4000 zapalających, a także 70 fosforowych	Zniszczono 5 domów; 11 poważnie, a 175 lekko uszkodzonych. Uszkodzono dachy i szyby w 300 domach. Ewakuowano 125 osób	170
Noc 8/9 czerwca 1942 r., Oberhausen	23 bomb burzących, 1 minowa, 3850 zapalających, 155 fosforowych	Zniszczono 7 domów; 13 poważnie, kilkanaście średnio i 140 lekko uszkodzonych	Brak danych
Noc 19/20 czerwca 1942 r., Osnabrück. Według brytyjskich raportów celem było Emden	52 bomby burzące i 8000 zapalających (w tym liczne bomby zapalające fosforowe)	Zniszczono 90 domów; uszkodzono 189	194
Noc 20/21 czerwca 1942 r., Emden	Okolo 50 bomb burzących i 3000 zapalających	Zniszczono 200 domów; 100 poważnie uszkodzono, a wiele lekko. 1500 osób straciło miejsce zamieszkania	185
Noc 22/23 czerwca 1942 r., Emden	60 bomb burzących i około 6000 zapalających	Zniszczono 50 domów; 150 poważnie uszkodzono. 700 osób straciło miejsce zamieszkania	227
Noc 25/26 czerwca 1942 r., Brema	165 bomb burzących, 14 520 zapalających i 554 fosforowych zapalających	Zniszczono 528 domów; 291 poważnie, a 2720 lekko uszkodzonych	960

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 27/28 czerwca 1942 r., Brema	13 bomb burzących, 3800 bomb zapalających i 65 bomb fosforowych	Zniszczono 23 domy; 94 poważnie, a 720 lekko uszkodzonych. 341 osób straciło miejsce zamieszkania	144
Noc 29/30 czerwca 1942 r., Brema	27 bomb wybuchowych, 1600 zapalających i 323 fosforowych zapalających	Zniszczono 48 domów; 120 poważnie, a 814 lekko uszkodzonych. 470 osób straciło miejsce zamieszkania, 129 przesiedlonych z powodu ryzyka powodzi	253
Noc 2/3 lipca 1942 r., Brema	13 bomb burzących i 1305 zapalających	Zniszczono 13 domów; 75 poważnie, a 110 lekko uszkodzonych. 150 osób straciło miejsce zamieszkania	325
Noc 8/9 lipca 1942 r., Wilhelmshaven	100 bomb burzących i 8000 zapalających	Zniszczono 56 domów; 150 poważnie, a 630 lekko uszkodzonych. 734 osoby straciły miejsce zamieszkania	285
Noc 13/14 lipca 1942 r., 33 miejscowości w okręgach administracyjnych Düsseldorf i Münster. Według brytyjskich raportów celem było być Duisburg	94 ciężkie bomby burzące (835 kg), 482 burzących i 3612 zapalających	Zniszczono 16 domów; 23 poważnie, a 1562 lekko uszkodzonych	194
Noc 21/22 lipca 1942 r., Duisburg	100 bomb burzących i 7460 zapalających	Zniszczono 93 domy; 216 zostało poważnie, a 2463 lekko uszkodzonych	291
Noc 21/22 lipca 1942 r., 16 miejscowości w rejonie Düsseldorfu	282 bomby burzące i 2390 zapalających	Zniszczono 124 domy; 155 poważnie, a 869 lekko uszkodzonych	Brak danych

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 23/24 lipca 1942 r., Duisburg	115 bomb burzących i 4400 zapalających	Zniszczono 61 domów; 153 poważnie, a 1450 lekko uszkodzonych	215
Noc 25/26 lipca 1942 r., Duisburg	173 bomby burzące około 2000 zapalają- cych i 625 zapalają- cych fosforowych	Zniszczono 34 domy; 189 poważnie, a 913 lekko uszkodzonych	313
Noc 26/27 lipca 1942 r., Hamburg	540 bomb burzących około 66 700 zapala- jących, 837 fosforo- wych zapalających	Całkowicie zniszczono 615 budynków mieszkalnych; 1005 poważnie, a 3225 lek- ko uszkodzonych. 11 459 osób straciło miejsce za- mieszkania, 2939 ewaku- owanych	403
Noc 28/29 lipca 1942 r., Hamburg	32 bomby burzące 5034 zapalające i 443 fosforowe.	Zniszczono 6 budynków mieszkalnych; 6 poważ- nie, 28 średnio, a 66 lekko uszkodzonych. 161 osób straciło miejsce zamiesz- kania	256
Noc 29/30 lipca 1942 r., Saarbrücke	441 bomb odłamko- wo-burzących i 16 320 zapalających	Zniszczono 403 domy; 429 poważnie, 871 średnio i 4575 lekko uszkodzonych. 6000 osób straciło miejsce zamieszkania	291
Noc 31/1 sierpnia 1942 r., Düsseldorf	381 bomb burzących i 15 440 zapalają- cych	Zniszczono 386 budynków mieszkalnych; 1379 poważ- nie, a 10 901 lekko uszko- dzonych	630
Noc 6/7 sierp- nia 1942 r., Duisburg	24 bomby burzących i 1050 zapalających	Zniszczono 10 domów; 44 poważnie, a 835 lekko uszkodzonych	216
Noc 6/7 sierp- nia 1942 r., Homberg	12 bomb burzących i 900 zapalających	Zniszczono 12 domów; 36 poważnie, a 120 lekko uszkodzonych. Ewakuowa- no 200 osób	Brak danych
Noc 6/7 sierp- nia 1942 r., Moers	9 bomb burzących i 2000 zapalających	Zniszczono 13 domów, uszkodzono 120 poważnie, 300 średnio, a 1000 lekko	Brak danych

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 9/10 sierpnia 1942 r., Osnabrück	180 bomb burzących i około 20 000 zapalających	Zniszczono 62 domy; 124 poważnie, a 400 lekko uszkodzonych. Ewakuowano 1000 osób	192
Noc 11/12 sierpnia 1942 r., Mainz	400 bomb burzących i około 15 000–20 000 zapalających	Okolo 8000 osób straciło miejsce zamieszkania	154
Noc 11/12 sierpnia 1942 r., Wiesbaden	20 bomb burzących i około 1000 zapalających	Uszkodzono 45 domów, 400 osób straciło miejsce zamieszkania	
Noc 12/13 sierpnia 1942 r., Mainz	1500 bomb burzących, 30 000 patyków, 10 000 zapalających fosforowych i 200 pojemników z fosforem	Zniszczono 781 budynków mieszkalnych; 370 poważnie, a 2819 lekko uszkodzonych	138
Noc 15/16 sierpnia 1942 r., Osnabrück	167 bomb burzących, 8 000–10 000 zapalających i 500 zapalających fosforowych	Zniszczono 40 budynków mieszkalnych; 35 poważnie, a 54 lekko uszkodzonych	Brak danych
Noc 24/25 sierpnia 1942 r., Frankfurt nad Menem	100 bomb burzących, 1350 zapalających i 20 pojemników z fosforem	220 domów odniosło średnie, a 600 niewielkie uszkodzenia	226
Noc 27/28 sierpnia 1942 r., Kassel	158 bomb burzących, 6943 zapalających, 80 pojemników z fosforem	Zniszczono 180 domów; 318 średnio, a 4497 lekko uszkodzonych. 2292 osoby straciły miejsce zamieszkania	306
Noc 28/29 sierpnia 1942 r., Saarbrücke	155 bomb burzących i 9500 zapalających	Zniszczono 150 budynków mieszkalnych; 350 poważnie, a 3600 uszkodzonych. 4000 osób straciło miejsce zamieszkania	113

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 2/3 września 1942 r., Karlsruhe	324 bomby burzące i 30 600 zapalających	Zniszczono 888 budynków; 1390 poważnie, a 2335 lekko uszkodzonych. 9000 osób straciło miejsce zamieszkania	200
Noc 4/5 września 1942 r., Brema	185 bomb burzących, 13 396 zapalających, 1344 fosforowych	Zniszczono 497 domów; 995 poważnie, a 6083 lekko uszkodzonych	251
Noc 6/7 września 1942 r., Duisburg	127 bomb burzących i 10 560 zapalających	Zniszczono 112 domów; 334 poważnie, a 1806 lekko uszkodzonych	207
Noc 6/7 września 1942 r., Moers	26 bomb burzących i 3000 zapalających	Zniszczono 20 domów; 20 poważnie, a 360 lekko uszkodzonych	Brak danych
Noc 10/11 września 1942 r., Düsseldorf	390 bomby burzące i 24 000 zapalających	Zniszczono 841 domów; 1398 poważnie, a 7001 lekko uszkodzonych. Ewakuowano 17 107 osób	479
Noc 13/14 września 1942 r., Brema	120 ciężkich bomb burzących, 1235 fosforowych zapalających i 13 650 zapalających	Zniszczono 336 domów; 503 poważnie, a 1657 lekko uszkodzonych. W 1130 domach uszkodzono szyby. 2000 osób straciło miejsce zamieszkania	446
Noc 14/15 września 1942 r., Wilhelmshaven	100 bomb burzących, 12 000 patykowych i kilkaset fosforowych	Zniszczono 100 budynków mieszkalnych; 550 poważnie, a 920 lekko uszkodzonych. 3500 osób straciło miejsce zamieszkania	202
Noc 16/17 września 1942 r., Bochum. Według brytyjskich raportów celem było było Essen	10 bomb burzących i 20 000 zapalających	Zniszczono 16 domów; 45 poważnie, a 43 lekko uszkodzonych	369

Data i cel nalotu	Orientacyjna liczba zrzuconych bomb	Skutki	Liczba samolotów
Noc 16/17 września 1942 r., Essen	90 bomb burzących i 19 000 zapalających	W zakładach Kruppa odnotowano ciężkie uszkodzenia budynków. Zniszczono 60 domów; 145 poważnie, a 1188 lekko uszkodzonych	Brak danych
Noc 16/17 września 1942 r., Oberhausen	26 bomb burzących i 3658 zapalających	Zniszczono 13 domów; 117 poważnie, 89 średnio i 1508 lekko uszkodzonych	Brak danych
Noc 19/20 września 1942 r., Monachium	92 bomby burzące, 2000 zapalających, 96 olejowych, 122 zapalające fosforowe i 43 pojemniki z fosforem	Zniszczono 119 budynków; uszkodzono 1103. Rezydencja Hitlera na <i>Prinzregentenplatz</i> : zniszczono wszystkie okna i część drzwi. 1543 osoby straciły miejsce zamieszkania	68

Opracowanie na podstawie: BAB, Reichssicherheitshauptamt, sygn. R 58/3580 oraz w charakterze uzupełniającym *The Bomber Command War Diaries: An Operational Reference Book, 1939–1945*, oprac. Martin Middlebrook i Chris Everitt (Barnsley: Pen & Sword Aviation, 2014).

Bibliografia:

Źródła archiwalne

Bundesarchiv Abteilung Berlin–Lichterfelde
 Deutsche Akademie für Wohnungswesen e.V
 Reichssicherheitshauptamt
 Reichskanzlei II
 Staatsbibliothek zu Berlin

Materiały źródłowe

Middlebrook, Martin, i Chris Everitt, oprac. *The Bomber Command War Diaries: An Operational Reference Book, 1939–1945*. Barnsley: Pen & Sword Aviation, 2014.
The United States Strategic Bombing Survey. The Effects of Strategic Bombing on German Morale. T. 2. *Morale Division*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1946.

Wspomnienia

Harris, Arthur. *Bomber Offensive*. Worcester: Billing & Sons Ltd, 1990.

Opracowania

- Andrzejewski, Marek. „Alianckie bombardowania Trzeciej Rzeszy w niemieckich i polskich podręcznikach szkolnych”. *Studia Germanica Gedanensia* 14 (2006): 261–275.
- Ash, Eric. „Terror Targeting The Morale of the Story”. *Aerospace Power Journal* 13 (1999): 33–47.
- Cox, Sebastain. „Sir Arthur Harris and some myths and controversies of the bomber offensive”. *Royal Air Force Historical Society Journal* 47 (2010): 6–33.
- Friedrich, Jörg. *Pożoga: bombardowania Niemiec w latach 1940–1945*. Tłum. Paulina Dziel, Damian Kocur i Jan Liniwiecki. Warszawa: MDI BOOKS, 2011.
- Führer Karl Christian. „Anspruch und Realität. Das Scheitern der nationalsozialistischen Wohnungsbaupolitik 1933–1945”. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 45, nr 2 (1997): 225–256.
- Gehler, Michael. *Deutschland Von der geteilten Nation zur gespaltenen Gesellschaft 1945 bis heute*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2020.
- Gortat, Jakub. *Niemiecka polityka pamięci wobec ofiar wojny powietrznej*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015.
- Greinert, Helmuth, i Percy Ernst Schramm, red. *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945*. T. 4, 1. Januar 1944–22. Mai 1945. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen, 1961.
- Groehler, Olaf. *Bombenkrieg gegen Deutschland*. Berlin: Akademie Verlag, 1991.
- Hachtmann, Rüdiger. „Chaos und Ineffizienz in der Deutschen Arbeitsfront. Ein Evaluierungsbericht aus dem Jahr 1936”. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 53, nr 1 (2005): 43–79.
- Hachtmann, Rüdiger. „Die Deutsche Arbeitsfront, ihr Wirtschaftsimperium und die Ambivalenz der Modernisierung”. W *Interessen, Strukturen und Entscheidungsprozesse! Für eine politische Kontextualisierung des Nationalsozialismus*. Red. Manfred Grieger, Christian Jansen i Irmtrud Wojak, 113–144. Essen: Klartext, 2010.
- Hagen, Joshua, i Robert Ostergren. *Building Nazi Germany: place, space, architecture, and ideology*. Maryland: Rowman & Littlefield, 2019.
- Kaspar, Fred. *Behelfsheime für Ausgebombte. Bewältigung des Alltäglichen im „Totalen Krieg” – Münsters Bürger ziehen aufs Land*. Petersburg: Michael Imhof Verlag, 2011.
- Keilmann, Arne. „Vom Verrat der eigenen Ideale – Planungen zum Wohnungsbau nach dem Kriege in der Deutschen Akademie für Wohnungswesen e.V”. W *NS-Architektur: Macht und Symbolpolitik*. Red. Tilman Harlander i Wolfram Pyta, 135–152. Berlin: Lit Verlag, 2012.
- Klee, Katja. *Im „Luftschutzkeller des Reiches”. Evakuierte in Bayern 1939–1953: Politik, soziale Lage, Erfahrungen*. München: R. Oldenburg Verlag, 1999.
- Kouli, Yaman. „Economic Policy and the Movement of Factories in the German Sphere of Influence during World War II (1943/44) – the Role of Lower Silesia and the Eastern German Territories”. *Studia Zachodnie* 15 (2013): 33–47.

- Krzemiński, Czesław. *Wojna powietrzna w Europie 1939–1945*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1989.
- Lamparter, Ulrich, Silke Wiegand-Grefe, i Dorothee Wierling, red. *Zeitzeugen des Hamburger Feuersturms 1943 und ihre Familien Forschungsprojekt zur Weitergabe von Kriegserfahrungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013.
- Łukasik, Przemysław. „Między pamięcią a historią dialogiczną. Wojna powietrzna we współczesnym dyskursie niemiecko-angielskim”. *Sensus Historiae* 41, nr 4, (2020): 119–137.
- Mikulicz, Włodzimierz. „Operacja «Millennium». Historia nalotu 1000 bombowców RAF Bomber Command na Kolonię 30/31 V 1942 r.”. *Dzieje Najnowsze* 35, z. 4 (2003): 15–37.
- Neillands, Robin. *The Bomber War Arthur Harris and the Allied Bomber Offensive 1939–1945*. London: Lume Books, 2018.
- Orepuk, Malwina. „«Miastobójstwo» — bombardowania jako zawłaszczony doświadczenie katastrofy, czyli kilka refleksji na temat narracji o zniszczonym Dreźnie”. W *Powodzie, plagi, życie i inne katastrofy*. Red. Katarzyna Konarska, 173–194. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012.
- Overy, Richard. *Bombowce nad Europą 1939–1945*. Tłum. Łukasz Jaśkiewicz. Oświęcim: Napoleon V, 2017.
- Overy, Richard. *Wojna powietrzna 1939–1945*. Tłum. Sławomir Białostocki. Warszawa: Bellona, 2007.
- Piątkowski, Mateusz. *Wojna powietrzna a międzynarodowe prawo humanitarne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021.
- Piędzioch, Tomasz. „Dolnośląska realizacja programu Deutsches Wohnungshilfswerk. Przyczynek do badań zagadnienia”. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka* 79, nr 3 (2024): 111–136. <https://doi.org/10.19195/2658-2082.79.3.4>.
- Rodenberg, Markus. *Gelebte Räume Behelfsheime für Ausgebombte in Franken*. Bad Windsheim: Verlag für Regionalgeschichte, 2020.
- Smelser, Ronald. *Robert Ley. Hitler's Labor Leader*. Oxford/Nowy Jork: Berg Publishers, 1988.
- Süß, Dietmar. *Death from the Skies. How the British and Germans Survived Bombing in World War II*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Webster, Charles, i Franland Noble. *Strategiczna ofensywa powietrzna przeciwko Niemcom, T. 1, Przygotowania*. Tłum. Łukasz Jaśkiewicz. Oświęcim: Napoleon V, 2015.
- Weihsmann, Helmut. *Bauen unterm Hakenkreuz. Architektur des Untergangs*. Wien: Promedia, 1998.

STRESZCZENIE

**Tomasz Piędzioch, *Od Bauhilfe do Deutsches Wohnungshilfswerk.*
Początki systemowej reakcji III Rzeszy na skutki alianckich
nalotów w polityce mieszkaniowej (1942–1943)**

Artykuł omawia działalność *Bauhilfe* – pierwszą próbę systemowej reakcji III Rzeszy na skutki alianckich nalotów w polityce mieszkaniowej. Celem programu, realizowanego w latach 1942–1943 przez Niemiecki Front Pracy, było zapewnienie tymczasowego zakwaterowania dla ofiar bombardowań oraz ewakuowanych pracowników przemysłu zbrojeniowego. Na podstawie niemieckich dokumentów urzędowych i raportów alianckich autor rekonstruuje skalę zniszczeń i mechanizmy zarządzania kryzysowego. Analiza ilościowa obejmuje dane dotyczące liczby zniszczonych budynków, rozmieszczenia baraków i ich pojemności. Artykuł ukazuje ograniczenia państwa totalitarnego w skutecznym reagowaniu na kryzys wojenny oraz wskazuje na znaczenie programu *Bauhilfe* jako przygotowania do wdrożenia *Deutsches Wohnungshilfswerk* w 1943 r.

Słowa kluczowe: *Bauhilfe*, alianckie naloty strategiczne, zniszczenia wojenne, *Deutsches Wohnungshilfswerk*, ewakuacja ludności

SUMMARY

**Tomasz Piędzioch, *From Bauhilfe to Deutsches Wohnungshilfswerk.*
The Beginnings of a Systematic Response by the Third Reich to the
Effects of Allied Bombing in Housing Policy (1942–1943)**

This article examines the *Bauhilfe* programme—the Third Reich's first systematic response to the housing crisis caused by Allied strategic bombing. Implemented in 1942–1943 by the German Labour Front (*Deutsche Arbeitsfront*, DAF), the programme aimed to provide temporary accommodation for bombing victims and displaced armaments workers. Based on German official documentation and Allied reports, the author reconstructs the scale of destruction and the mechanisms of crisis management. The quantitative analysis covers the number of destroyed buildings, the distribution of barracks, and their capacity. This study highlights the limitations of the totalitarian state in effectively responding to wartime crises and emphasises the significance of *Bauhilfe* as a precursor to the *Deutsches Wohnungshilfswerk* programme launched in 1943.

Keywords: *Bauhilfe*, Allied strategic bombing, war damage, *Deutsches Wohnungshilfswerk*, civilian evacuation

ZUSAMMENFASSUNG

**Tomasz Piędzioch, Von der Bauhilfe zum Deutschen Wohnungshilfswerk.
Die Anfänge der systematischen Reaktion des Dritten Reiches auf die
Auswirkungen der alliierten Luftangriffe in der Wohnungspolitik (1942–1943)**

Der Artikel befasst sich mit der Tätigkeit der Bauhilfe – dem ersten Versuch einer systematischen Reaktion des Dritten Reiches auf die Auswirkungen der alliierten Luftangriffe in der Wohnungspolitik. Ziel des 1942–1943 von der Deutschen Arbeitsfront umgesetzten Programms war die Bereitstellung vorübergehender Unterkünfte für Bombenopfer und evakuierte Arbeiter der Rüstungsindustrie. Anhand deutscher amtlicher Dokumente und alliierter Berichte rekonstruiert der Autor das Ausmaß der Zerstörungen und die Mechanismen des Krisenmanagements. Die quantitative Analyse umfasst Daten zur Anzahl der zerstörten Gebäude, zur Verteilung der Baracken und zu deren Kapazitäten. Der Artikel zeigt die Grenzen eines totalitären Staates bei der wirksamen Reaktion auf die Kriegskrise auf und weist auf die Bedeutung des Programms „Bauhilfe“ als Vorbereitung für die Einführung des Deutschen Wohnungshilfswerks im Jahr 1943 hin.

Schlüsselwörter: Bauhilfe, strategische Luftangriffe der Alliierten, Kriegsschäden, Deutsches Wohnungshilfswerk, Evakuierung der Bevölkerung